

Garai Nikoletta

Ferenczi Sándor és követőinek hozzájárulása a kriminálpszichoanalízis kialakulásához

Bevezető

Ferenczi Sándor, a pszichoanalízis budapesti iskolájának vezéralakja saját korában rendkívül progresszív gondolkodónak számított. Példátlan szaktudása, empátiája, szociális érzékenysége olyan értekezések megírását tette lehetővé számára, amelyek később egész tudományos iskolák, pszichológiai irányzatok alapjául szolgáltak. Ilyen, általa fókuszba helyezett témák voltak például a trauma – különösen a gyermekek bántalmazásához kapcsolódóan –, a modern pszichoterápia, az anya-gyerek kapcsolat, az empátia, a korai tárgykapcsolatok hatása vagy az interszubsztivitás. Ferenczi a Sigmund Freuddal való barátsága idején, az 1910-es, '20-as években nagyon népszerű tudós volt itthon és külföldön is. Ő alapította 1913-ban a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületet, a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület elnöke volt, itthon és világszerte sok előadást tartott, és számos, később világhírűvé lett pszichoanalitikus kiképző terapeutája volt. A '20-as évek második felében újító szemlélete miatt összeütközésbe került az ortodox pszichoanalitikusokkal, majd végül magával Freuddal is. Elszigetelődött, majd miután vészes vérszegénység alakult ki nála, relatíve korán, hatvanéves korában meghalt (Harmat, 1994).

Halála után Ferenczi neve Magyarországon hosszú időre feledésbe merült, jelentőségének elismerése a szűkebb szakmai közegeken kívül a mai napig várat magára, korszakalkotó munkássága legfeljebb az említés szintjén van jelen például a hazai pszichológusképzésben. Megítélése nemzetközileg egészen másként alakult. Ferenczi Sándor munkásságára számos külföldi egyesület, intézmény, tudományos iskola épül már a múlt század közepe óta. A Budapesti Iskola szellemi hagyományát tekintélyes követők ápolták és fejlesztették tovább, például az Egyesült Királyságban a tárgykapcsolati irányzatot követő Bálint Mihály és Melanie Klein, de az Egyesült Államokban is nagy hatást gyakorolt az általa kiképzett Clara Thompson vezette William Alanson White Institute, illetve az USA-ba vándorolt Ferenczi tanítványok (Margaret Mahler, Franz Alexander, Radó Sándor, René Spitz) tevékenysége nyomán. Ferenczit mint a modern dinamikus pszichoterápia megalapozóját mára világszerte valóságos kultusz övezi (Erős, 2004).

E sokat kutatott területek mellett van azonban Ferenczi Sándor munkásságának egy olyan vetülete is, amelyre jóval kevesebb hangsúly esik annak ellenére, hogy az életmű integráns részét képviseli, és hasonlóképpen progresszívnek tekinthető, mint a pszichoterápiás dimenzió. Ez a vetület pedig nem más, mint Ferenczinek a kriminológia területén kifejtett tevékenysége. Ennek egyik aspektusa közvetett: tanítványai és követői közül ketten is (Hermann Imre, Hajdu Lilly) részt vettek a „Kísérleti Kriminológiai Osztály” munkájában a Tanácsköztársaság ideje alatt, melynek „funkciója – a törvényszék más részlegeivel ellentétben – nem a politikai megtorlás, hanem az átnevelés, a tettes személyét átalakító »javító-nevelő munka« volt” (Erős, 2011, 90.). A másik dimenzió Ferenczinek a területen kifejtett, mindenképp újító szellemű elméleti munkássága. Ez szorosan összekapcsolódik korábbi törvényszéki orvosszakértő tevékenységének tapasztalataival, amit minden bizonnyal új megvilágításba helyezett számára az 1907-től kezdve mind mélyebben megismert pszichoanalízis (Harmat, 1994). Jelen cikkben ezt az idáig kevésbé hangsúlyozott, a kriminológia területéhez kapcsolódó elméleti munkásságát és annak következményeit igyekszünk megvilágítani.

Ferenczi munkássága a kriminológia területén

Ferenczi Sándor munkássága két úton is hatást gyakorolt a kriminológia tudományára. Egyrészt közvetve, hiszen az ő munkássága nyomán is megformálódó modern traumakutatás jelen van a kriminológián belül mint viktimológia (áldozattan). A viktimológia az áldozattá válás kérdései mellett a bűncselekmények áldozatokra gyakorolt pszichés hatásaival, ezek terápiás (empátiával történő) kezelési módjainak kidolgozásával és alkalmazásával foglalkozik (Görgényi és Zséger, 2016).

A közvetett hatás mellett az életmű közvetlenül is kapcsolódik a kriminológia területéhez. Ferenczi orvosként sokat dolgozott prostituáltakkal (Erős, 2004), illetve számos bírói és ügyészi konferencián vett részt itthon és külföldön is. A korábban – 1902-től – törvényszéki orvosszakértőként is dolgozó Ferenczi a pszichoanalitikus mozgalomhoz való csatlakozását követően, 1913-ban az egyik első magyar pszichotudósként felvetette a bűnözők és a velük foglalkozó szakemberek pszichológiai támogatásának és kezelésének fontosságát, amivel többek között hozzájárult a bűncselekmények lelki tényezőinek részletesebb megértéséhez is (Ferenczi, 1913). Ezt megelőzően a pszichoanalízis és a pszichológia tudománya nemigen foglalkozott a bűnözőkkel és a bűnözéssel, főként nem Magyarországon. Ferenczit megelőzően csak egyetlen kapcsolódó hazai adatról tudunk: Kármán Elemér 1911-ben szorgalmazta, hogy az igazságszolgáltatásban dolgozók ismerkedjenek meg a lélektan legújabb eredményeivel (Domonkos, 2012). A tudományterület igazi úttörőjének azonban Ferenczi Sándor számít, akinek a kezdeményezései nyomán gyökeret vert Magyarországon a kriminálpszichológia, de ezen túlmenően egy új paradigma, a kriminálpszichoanalízis is megformálódott, amely a maga korában szélesebb körű hatást is gyakorolt a pszichoanalízis fejlődésére. A kriminálpszichoanalízis területe a mai napig relatíve feltáratlan területe a mélylélektan történetének.

Ferenczi Sándor a maga elméleti felvetéseit empirikusan sajnos már nem tudta igazolni, de kezdeményezéseit követően a 20. század első felében születettek olyan pszichoanalízis ihlette munkák, amelyek szorosan kapcsolódnak az ő elméleti megfontolásaihoz. Ilyen például August Aichhorn (1925) kriminálpedagógiája vagy Theodor Reik pszichoanalitikus értelmezése a vallomáskényszerről és a társadalom büntető késztetéseiről (1961). De részben ide kapcsolható mesterének, Freudnak (1912-13) az elemzése a primitív jogrendek kialakulásáról „Totem és tabu” című írásában, valamint bizonyos mértékben Szondi Lipót sorsanalízisének vonatkozó részei is (Szondi, 1987). A következőkben Ferenczi úttörő elméleti kriminálpszichoanalitikai koncepcióit igyekszünk körüljárni.

Ferenczi Sándor kriminálpszichológiai elgondolásai

Ferenczi Sándor először 1913-ban értekezett a pszichoanalízis jogi és társadalmi vonatkozásairól az Országos Bírói és Ügyészi Egyesületben tartott szabadelőadásában. Ebben a – később tanulmány formájában is megjelent – előadásban (Ferenczi, 1913) kifejtett elgondolása szerint a pszichológia területének fejlődése hatással kell hogy legyen azokra a tudományterületekre, ahol a lélektan valamiféle módon alkalmazták. Ilyen terület szerinte a jog, a nevelés és a szociológia is, amelyek témája az absztrakt szabályokhoz való alkalmazkodás és a csoportban való viselkedés. Mivel ebben az időszakban a Ferenczi által említett pszichológiai fejlődés irányát kétségtelenül a pszichoanalízis tudattalannal kapcsolatos felfedezései határozták meg, gondolatmenetében ez játssza a fő szerepet.

A pszichoanalízis tanítása szerint – hangsúlyozza Ferenczi (1913) – az ember tudattalan énjében elfojtva lappanganak a primitív, állati ösztönök (nemi ösztön, önzés) azon a fokon, amelyen azokat még gyermekkorban elfojtásra ítélte a kultúrához való alkalmazkodás. Hogy ezek az ösztönök megnyilvánulnak-e vagy sem az ember mindennapi viselkedésében, az attól függ, hogy mennyire erősek az ellenük emelt korlátok. A gyermek lelkületét az ösztönök korlátlan érvényesülése jellemzi. A nevelés „dolga” ezeket az ösztönöket megfékezni, erre Ferenczi szerint két lehetősége van: az elfojtás vagy az átszellemítés. Az elfojtás a szigor, az elrettentés nyomán az ösztönkésztetés tudatból való kizárását eredményezi, ezzel szemben az átszellemítés az ösztönök energiáinak társadalmilag hasznos célok felé terelése. Ilyen például a gyermeki kíváncsiságnak valós és megalapozott ismeretekkel való kielégítése. A pszichoanalízisre alapozó neveléstan mindenképpen a szublimációt szorgalmazza, így azokat a nevelési attitűdöket részesíti előnyben (jutalmazás, szeretet, empátia), amelyek ezt támogatják. A már említett August Aichhorn pszichoanalitikus kriminálpedagógiája (1965/1925) is erre a felismerésre épült a későbbiekben.

Az egyéni lélekről alkotott pszichoanalitikus felfogás hatott a tömeglélekkel kapcsolatos elgondolásokra is, amelyekre szintén kitér Ferenczi (Ferenczi, 1913). A pszichoanalitikus tömeglélektan fő vizsgálódási területe a mítosz, amely olyan megnyilvánulása az elfojtott tartalmaknak, mint az egyéni életben a tünetek. A jelen kontextusban ez Ferenczi szerint azért fontos, mert ezáltal érthetőbbé válik a bűn és a

törvény fogalmának kialakulása. A mitikus világkép prototipikus megnyilvánulása a totem-vallás, melyben a budapesti pszichoanalitikus szerint fellelhetőek a bűn és a bűnhődés, valamint a büntudat és bűnhődési kedv témái. Ezek az őshordában történt, apa elleni egykori lázadás maradványai, és mivel az apa eltávolítása nyomán csak hiány keletkezett, az egykori lázadók egy még erősebb patriarchális uralom kialakításával reagáltak rá. Így keletkeztek az érinthetetlen, tabuizált istenek. A tabu az első törvénykönyv, aki ezt megszegi, halál vár rá, ezért mindenki azon örökdi, hogy ezeket a törvényeket¹ betartsák. A bűnelkövető ellen alkalmazott törvényes büntetés bosszúérzetünket is kielégíti; ez a bosszúérzet pedig az arra adott reakció, hogy amit a büntetett meg merészelt tenni, az pontosan az, amire bennünk is van lappangó, elfojtott tudattalan hajlandóság. A tettest pedig azért kerüljük irtóztatva, hogy nehogy mi is azzá váljunk, amivé ő lett azáltal, hogy megszegte a tabut.

A tettesek személyisége Ferenczi szerint nagyban hasonlít a kényszerneurotikusokéra, így hozzájuk hasonlóan az elkövetőket is lehetne pszichoanalízissel gyógyítani. A fenyítéstől ugyanis nem várható hosszan tartó gyógyító hatás, ezért csak a pszichoanalízis tudja biztosítani a bűnözők radikális újranevelését az önismeret és az ösztönök szublimálása által. Emellett kötelesség volna olyan kutatásokat folytatni, amelyek nyomán mélyebben megismerhetők lennének a büntettek tudattalan mozgatói. Ennek kapcsán újra lehetne gondolni például azt is, hogy a gondatlanságból elkövetett cselekmények sok esetben tudattalan szándékból – libidinózus ösztönök eltolódásából – keletkeztek.² Kiderülhetnek a bűncselekmények mozgatórugói, és hogy azokban milyen arányban játszanak szerepet külső, illetve belső tényezők.

A bíró és az orvos csak a már bekövetkezett bajokat tudja orvosolni, ezért az igazi változás Ferenczi szerint csak a szociális berendezkedés fejlődésétől várható. A társadalomban az egyénnek le kell mondania arról, hogy ösztönei korlátlanul érvényesülhessenek, és le is mond azokról annak reményében, hogy a társadalom legalább részben kárpótolni fogja. A társadalmi fejlődést pszichoanalitikus értelemben úgy írhatjuk le, mint a realitáselv győzelmét az örömelv felett. Az individualizmusról való lemondás az egyén boldogulásának kulcsa, ám ezért nem kell több áldozatot hoznia, mint amennyi feltétlenül szükséges, vagyis oktan az egyént több szabadságtól megfosztani, mint ami a köz érdekében elengedhetetlen. A túlzott aszketizmus teljesen megfelel annak az indulatelfojtásnak, amelynek káros következményeiről az egészséges fejlődésben már szó volt. Ebből következően a társadalom indulatelfojtási módszere – például a szabadságjogok korlátozása – jelentős mértékben hozzájárul a társadalom betegségeihez (háborúk, álbölcsek szofisztikus rendszerei).

¹ Ferenczi követője, a cikkben később bemutatott pszichoanalitikusan képzett jogász, Dukés Géza (1927) úgy vélte, ez a későbbi megtorlási, abszolút elméletek alapja, amelyek ennek az ősmintázatnak a mai tudományos változatai.

² Dukés Géza egy korai tanulmányában (1921) a bűncselekmények gondatlansági alakzatának pszichoanalitikus megközelítését boncolgatta. Szerinte a gondatlanságból elkövetett cselekményeket tovább kell differenciálni a pszichoanalitikus felfogás alapján azokra az esetekre, amikor külső reális véletlenről beszélhetünk, és azokra, amikor pszichikai determinizmusról.

„Kell hogy legyen az anarchizmus és kommunizmus között, amelyek közül az első a korlátlan individuális kiélést, a másik a társadalmi aszkézist hirdeti, egy józan individuálszocialisztikus irány, mely a társadalom érdeke mellett az egyén boldogulását is részesíti gondjaiban, a kitörésekhez vezető társadalmi elfojtás helyett a vad ösztönök energiájának értékesítését, átszellemítését alkalmazza, és ezzel a fejlődésnek paroxizmusoktól, revolúcióktól és reakcióktól mentesebb, nyugodtabb és egészségesebb menetét biztosítja” (Ferenczi, 1913, 173).

Ez utóbbi kulcsa Ferenczi Sándor szerint a gyermeknevelés, ahol nem az apa mindenható tekintélye áll a középpontban, hanem a cél a nevelő emberi arcának megmutatása gyermekei számára. Lehet, hogy ennek következtében tekintélyének egy része elvész, de csak az a része, amely később a felnőtté válás során úgymint összeomlana. Ferenczi úgy véli, hogy ha a tekintélyelvre épülő dogmák helyett az emberekben rejlő önálló ítélőképességet engednénk érvényesülni, a társadalmi rend akkor is fennmaradna, olyan új rend formájában, amely különbözik a hatalmat képviselők érdekeitől.

Évekkel később Ferenczi tartott egy még konkrétabban a kriminalitásra koncentrált előadást, amely „A pszichoanalízis és a kriminalitás” címmel nyomtatásban is megjelent (Ferenczi, 1928). Az előadást részben az egy évvel korábban, New Yorkban tartott tanácskozás ihlette, ahol jogászok és elmeorvosok – közöttük Ferenczi Sándor is – a megnövekedett bűnözési hullámról értekeztek. Ferenczi ebben az írásban kifejti, hogy a bűnözés csökkentéséhez először a lélek tudattalan rezdüléseit is számba vevő kriminálpszichológiát kellene megteremteni, ami egy hosszú folyamat lesz. Úgy véli, a pszichoanalízisnek már van éppen elég elméleti anyaga ahhoz, hogy ez megtörténhessen, ám ezek nem olyan információk, amelyek egy jogásznak gyakorlati útbaigazításként szolgálhatnak. A pszichoanalízis módszere ugyanis a még bíróság előtt lévő esetekben nem alkalmazható, mert a kezelés alatt az őszinteség elengedhetetlen. Akkor más lenne a helyzet, ha a bűnözőt az egész társadalomban és a tárgyalóteremben is szeretetteljes légkör venné körül, aki gyermeki megbánással vallhatna, és így a büntető-gyógyító intézkedéseket igénybe véve lépne a gyógyulás és megbocsátás útjára.³ Ahhoz, hogy a jogászok „megértsék” a tudattalan mibenlétét és fontosságát, nem elegendő az intellektus szintjén megismerkedniük a tudattalannal. Annál mélyebben is találkozniuk kell vele ahhoz, hogy leküzdhessék ellenállásukat, mivel csak a saját lelki életünk vakfoltjainak megismerésével leszünk képesek arra, hogy embertársaink tudattalanján teljesen átlássunk, és azt helyesen értékeljük. Ferenczi hozzáteszi, hogy ez az elképzelés nagyon merésznek tűnhet, ugyanis mindenki született tudósnak tartja magát a „psziché dolgaiban”, és nehéz elfogadni, hogy saját magunk megismerése is csak külső segítséggel lehetséges. Tehát a pszichoanalízis elsődleges feladata az volna, hogy a jogászokat kiképezze, ellenszolgáltatásul pedig az analitikusok hozzáférést kaphatnának az elítéltek pszichoanalitikus anyagához.

³ Amint már részben utaltunk rá, ez az elgondolás volt az alapja később August Aichhorn (1965/1925) munkásságának. Ő volt az, aki a pszichoanalízis eredményeit a gyakorlatban igyekezett alkalmazni csellengő fiatalokkal, pszichoanalitikus szemléletű kriminálpedagógia formájában. (Lásd e számunkban Szabó Dóra tanulmányát.)

Ferenczi úgy véli, hogy a kriminálpszichoanalízis rendszerének kiépítéséhez nagyban hozzájárulhatna a neurózisok tana, ha másért nem is, azért, hogy attól elhatárolódhasson. A bűnelkövetés önmagában nem jele abnormalitásnak, hiszen számos olyan körülmény fordulhat elő, ami a lelkileg legegészségesebb embert is bűnbe ejti. Ám ezeket az eseteket leszámítva felmerül a kérdés, hogy a bűnelkövetés a neurózisok egy külön fajtája-e, vagy leírható-e a már meglévő koncepciókkal? Például a nemi perverziók azzal jellemezhetők, hogy a fejlődés korai fokán maradt egyének rendkívül erős ösztönkésztetésekkkel és minimális ezekkel szembeni ellenállással rendelkeznek. Ennek nyomán felmerülhet a kérdés, hogy vajon a bűnözési hajlam hasonlóképpen az infantilizmusra vezethető-e vissza. A perverzok tanulmányozását kiegészíti a függőkkel való foglalkozás, amely már körvonalazza a kriminálterápia módszerét. Számukra az analitikus kezelés önmagában nem lesz elegendő, kellenek hozzá bizonyos rendszabályok, így például intézeti kezelés. A kriminálterápia a jellemelemzést is lehetővé teheti a jövőben, vagyis nemcsak tünetek, hanem jellembeli tulajdonságok gyógyítását is megoldja. Ennek segítségével körvonalazódhat a bűnelkövetés magyarázata, és választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a bűnözési hajlam veleszületett tulajdonsága-e az embernek vagy sem. A biológiai és/vagy pszichológiai etiológia kérdése a bűnözéssel kapcsolatban egyébként még ma is meghatározó probléma a kriminálpszichológiában (Szabó, 2016), tágabb értelemben az egész 20. századot átható ún. „nature-nurture vita” speciális esetének tekinthető.

Ferenczi szerint (1928) a társadalmi rendhez való nehézkes alkalmazkodáshoz kapcsolódó bűnelkövetési hajlamot nem bizonyos ösztönök szokatlan erőssége teremti meg, még csak nem is az, hogy az ösztönök kiélését a szociális környezet meg akarja akadályozni. Olyan kedvezőtlen körülmények között, olyan megrendítő élmények hatására, amelyeket a gyermek elfojt, a felnőtt pedig látszólagos jelentéktelenségük miatt figyelemre sem méltat, a normális lelki alkatú személy is bűnelkövetővé válhat. Normális ösztönkésztetésekkkel született gyermeket is érhetnek olyan hatások, amiktől „rossz gyerek” lesz, és mindenkire született gonosztevő benyomását teszi, pedig valójában „ismétlési kényszer” hatása alatt áll, vagyis az élet legkülönbözőbb körülményei között idézi elő újra és újra azokat a traumatikus élményeket, amelyek egykor bűnbe kergették. A pszichoanalitikus terápia „újraélteti” az egyénnel az eredeti traumatikus élményt, kedvezőbb megoldáshoz segíti hozzá, így megszűnik az ismétlési kényszer, aminek köszönhetően nemcsak a tünet, de a jellem is meggyógyul.

Ferenczi egy másik gondolatmenete a személyiség szerkezetének kérdése felől közelít. Az ösztönök mellett ugyanis a pszichoanalízis másik fontos vizsgálódási tárgya az én, mely az ösztönöket zabolázza és a külvilág felé közvetíti, illetve annak egy módosult része, a felettes én, mely a tekintélyszemélyekkel való azonosulás nyomán jön létre. A felettes én fejlődéstanilag az ödipális szakaszhoz köthető, és végeredményben a lelkiismereti funkciót gyakorolja. Ebből az következik, hangsúlyozza Ferenczi, hogy a kriminálpszichológiának az egyének esetében az Ödipusz-komplexus sorsát kell vizsgálnia, és valószínű, hogy az e konfliktus okozta zavar megoldása vezet majd a jellem sikeres változásához. Ferenczi Freud elgondolását idézi az ősbűnről, melynek emléke miatt a szülői tekintély elleni legcsekélyebb lázadás esetén is büntudattal reagálunk. Ebből következik, hogy külön kell választani azokat a bűnelkövetőket, akik büntudat miatt válnak azzá, mivel

bizonyos embereknél a büntudat van meg előbb, mint a bűn. A büntett valami homályos nyugtalanságból ered, és az ilyen egyének annak érdekében bűnöznek, hogy a lelkifurdalás kínzó feszültségét, a lebukást követő belső gyötrődést a kívülről jövő büntetéssel levezessék és enyhítsék. (Ez volt később Theodor Reik elméletének az alapja, akire Dukés Géza munkássága kapcsán később még kitérünk.) Végeredményben tehát három pszichológiai oka lehet a bűnelkövetésének: túl erős ösztönen, túl gyenge én és túl szadisztikus felettes én. Az erős szadisztikus ösztönrezdületeket Freud elgondolásai nyomán az alapjában véve önmegsemmisítő impulzusok kifelé irányított, támadóvá alakult formáinak kell tekinteni, amelyek a bűncselekmény vagy az öngyilkosság elkövetésekor elementáris formájukban törnek ki.⁴ Mivel ezeket nem lehet csak úgy kiiktatni, fontos a Ferenczi által sokszor hangsúlyozott nevelésük és szublimálásuk. A szadisztikus felettes én áll az úgynevezett vallomáskényszer hátterében; a szemmel látható megnyugvás, amely a bűn bevallása után a bűnöst eltölti, a felettes én szorításának enyhüléséhez kapcsolható.⁵

A korabeli, kriminológiával foglalkozó pszichoanalitikusok optimistán azt remélték, hogy lesz idő, amikor tényleges büntetésre nem lesz szükség, és a büntetőeljárás abban fog állni, hogy a bűnösre rábizonyítják tettét, és a büntetést ezután már a lelkiismeretre bízzák. Ferenczi ezzel nem ért egyet, mert szerinte az emberi lelkiismeret nem elég szilárd ehhez. Írása végén kitér a felelősség problematikájára is, arra, hogy az vajon mennyiben egyeztethető össze a lelki determinizmussal kapcsolatos pszichoanalitikus felfogással. Ferenczi szerint a felelősségvállalást ki kell terjeszteni a tudattalan célokra is, a kiterjesztett felelősségérzettel pedig sikerülhet az eddig végzetszerűen elkerülhetetlennek tartott, önkéntelen cselekvésen is úrrá lenni. Szerencsére van bennünk az ösztönökön uralkodni képes lelki rész, melynek fejlődése az emberi társadalom egyik reménye.

Ferenczi tanulmányait olvasva kiviláglik, hogy szerzőjük különös érzékenységgel tapintott rá a problémás társadalmi működés, jelesen a bűnözővé válás pszichológiai aspektusaira. Ezen felül írásaiban haladó, humanisztikus kriminálpolitikai eszméket is közvetített. A destruktív nevelői tekintély feloldásáról vallott nézetei érdekes – bár nem meglepő – hasonlóságot mutatnak azzal, ahogyan a '30-as évek elejétől a pszichoanalitikus terápiában mutatkozó, nevelő jellegűvé vált terapeutai autoritást kritizálta, ami hozzájárult a pszichoanalitikus mozgalomtól és Freudtól való elhidegüléséhez is (Ferenczi, 1932). A kriminálpszichológia azonban e „kirándulásokat” leszámítva nem vált Ferenczi fő kutatási területévé, ezért a

⁴ Freud szerint (1991/1920) a lelki élet legerősebb tendenciája a múlthoz való ragaszkodás, végső soron az élettelen állapot visszaállítása, amelynek alapja a halálösztön. A pusztítás (halálösztön kifelé fordítása), és minden ezzel szemben működő ösztön (életösztön) csak szekunder természetű. A büntudat és a bűnhődési vágy a halálösztön szofisztikált, szublimált változatának tekinthető. A bűnbánásban és a büntetés céljának megvalósításában az életösztön mutatkozik meg, míg a büntetés kiszabása, végrehajtása a destruktív ösztönök megnyilvánulása. Dukés szerint (1927) a társadalom primitív öngyógyítási igényében mégis az életösztön kerekedik felül.

⁵ Theodor Reik is a vallomás fontosságára hívja fel a figyelmet. A büntetőeljárás során a beismerő vallomásnak enyhítő jellege van, és nemcsak azért, mert ez alacsonyabb fokú megrögzöttségre utal, hanem azért is, mert a társadalom a vallomás átélésével, tudattalan azonosulás nyomán saját büntudatán is enyhíteni tud (Dukés, 1927). Ez is magyarázhatja a társadalom intenzív és kifogyhatatlan érdeklődését a bűnesetek iránt (krimik, bűnügyi krónikák).

kriminálpszichoanalízis mint diszciplína kidolgozása tanítványára, Dukes Géza pszichoanalitikusan képzett jogászra maradt.

Dukes Géza és „a kriminálpszichoanalízis útja”

Ferenczi tanítványa és követője, a jogász Dukes Géza a Ferenczi 60. születésnapjára – illetve időközben sajnálatos módon halálára – összeállított 1933-as kötetben értekezik a kriminálpszichoanalízisben rejlő lehetőségekről (Dukes, 1933). Dukes ebben hangsúlyozza, hogy Ferenczi Sándor volt az első magyar tudós, aki mélyrehatóan foglalkozott a pszichoanalízissel és annak kriminológiai jelentőségével, és már 1913-ban megtartott – fentebb ismertetett – előadásában is a pszichoanalízis kriminálpolitikai, jogi és társadalmi relevanciáját fejtegette. Ezek a gondolatok kriminológiai szempontból generálprevenációs megfontolásokat tartalmaznak, (ösztönök szublimálása, minél „szabadabb” az állam), de beszélt a speciálprevenáció analitikus kúrával történő megvalósításáról is.

Dukes szerint (akkoriban) a kriminológia a bűnözés pszichológiai etiológiájának vizsgálatában mindössze addig jutott el, hogy osztályozza az elkövetők különböző típusait és azok lelki jellegzetességeit. Pszichoanalitikai szempontból ezek a leírások annyiban fontosak, hogy a bűnelkövető valamiféle infantilizmusát hangsúlyozzák. Ám ahogy a Dukes által idézett Vámbéry Rusztem írta:

„Mindezen tulajdonságok kisebb-nagyobb mértékben a legbecsületesebb emberben is előfordulnak, hogy a büntetettek egy részében nyomatékosabban jutnak érvényre az – feltéve, ha tudományos igazságként bizonyítható – kétségkívül érdekes, sőt a büntett elleni küzdelemben gyakorlatilag is értékesíthető, de nem adja a büntett lélektani keletkezésének okát” (Dukes, 1933, 266-277.).

Tehát a tipizálás csak leíró, magyarázó erővel nem rendelkezik; ez utóbbi a pszichoanalízis feladata.

Köztudott, hogy a pszichoanalízis eleinte a lelkibeteg emberekkel kezdett foglalkozni, majd fokozatosan a normalitást is tanulmányozni kezdte, és arra a felismerésre jutott, hogy az egészséges és a beteg között nem minőségi, hanem mennyiségi különbség van. Tehát azok az ösztönök, írja Dukes, melyeknek túlműködése megtalálható a bűnelkövetőknél, a normális embereknél is megtalálhatók, de csatornázott, szocializált változatban. Ennek irányáról az Ödipusz-komplexus megoldása dönt. A bűnözés társadalomból kiváltott reakciói közül figyelemre méltó a büntetés vágya és a védekezés a mindenkiben ott lappangó kriminális hajlamokkal szemben (a tabuk megszegése). Ezek a tudattalanban egyrészt a bűnözéstől való félelmet és a bosszúvágyat táplálják, másrészt a gyermekkorban elfojtani kényszerült tiltott vágyak miatti büntudatot. Az utánzástól való félelemtől beszélhetünk itt, ugyanis ha valaki megszegi a tabut, akkor ez másban is felébredhet, így csírájában kell elfojtani a próbálkozást a társadalmi rend megőrzésének érdekében. A büntetés mások

mellett a társadalom ösztönkielégülése is, ami magyarázatot ad az olyan büntetési módokhoz való ragaszkodásra, amelyekről a büntető jogtudomány már bebizonyította, hogy hatástalanok.

Dukes kitér arra is, hogy a bűnözés lelki okairól először Freud számolt be, aki pácienseinek analízise alapján megállapította, hogy a bűncselekmény elkövetésének egyik oka azok tiltott mivolta és az elkövetés utáni megkönnyebbülés. Páciensei tudattalan büntudattól szenvedtek, és a bűn elkövetése ennek erejét csökkentette. Ennek okai egyrészt az Ödipusz-komplexus tudattalan maradékához, másrészt a racionalizálás hatásához kapcsolhatók. A racionalizált bűnre való transzformálás kisebb szenvedést okoz, mint a tudattalanban meglevő Ödipális vágyak miatti büntudat. Ugyanez a hatása a kiprovokált büntetésnek is.

Freud ezen felismerését általánosította Dukes szerint a kriminálpszichoanalízis másik kiváló képviselője, Theodor Reik⁶ a bűnhődési és gyónási vágygal kapcsolatos elméletében. Reik úgy vélte, ez nemcsak az egyénben, hanem a bűnössel való azonosulás nyomán a társadalomban is megvan. A bűnözők a bűncselekményeket a már eleve meglevő tudattalan büntudat következtében követik el, mégpedig annak csökkentése érdekében. Ezzel összefüggésben megfigyelhető egy úgynevezett vallomáskényszer, ami a neurotikusoknál is jelen van: az elkövetett bűn bevallása látható megnyugvást hoz a bűnösnek; ennek oka a bűnhődési vágy kielégítése és ennek nyomán a büntudattól való megszabadulás. Sok esetben a büntudat tehát nem nyomon követi a bűnt, hanem az már előtte megvan, és a bűnözésnek oka, nem pedig okozata. Ebből következik az is, hogy a büntetés nem lehet preventív hatású, hanem társadalmi szinten más célokat szolgál: Reik úgy vélte, hogy az nem más, mint a tettessel tudattalanul azonosuló társadalom – szintén meglevő – bűnhődési vágyának kielégítése. Ferenczi és Reik véleménye egyezik abban, hogy a bűnözés megértésének kulcsa az Ödipusz-komplexus jelenségében rejlik, és a társadalmi büntetési és bűnhődési vágy innen ered. Dukes szerint Ferenczi elismerte Reik elméletének jelentőségét, de bírálta is azt, mivel szerinte a büntudatból elkövetett bűncselekmények mellett számolni kell a túl erős ösztönökből és az én gyengeségéből, vagyis az ítélőképesség elégtelenségéből származókkal is. Reik elméletének van egy fontos kriminálpolitikai következménye is: a büntetést kereső bűnözőkre az elrettentés nem gyakorol pozitív hatást, épp ellenkezőleg, csábítóan hat rájuk.

Dukes idézi Franz Alexandert és Hugo Staubot is, akiknek nyomán úgy véli, hogy a neurotikus eredetű kriminalitás lélektanilag lényegében nem különbözik a neurotikus megbetegedésektől, csak az antiszociális ösztönkésztetések és a moralitás konfliktusa náluk nem neurotikus tünetek, hanem bűnös cselekedetek formájában robban ki. A büntetést a neurotikus – például az önvádoló depressziós – és a bűnöző is keresi, és a bűncselekmény csak mintegy helyettesítője a tudattalanba fojtott mélyebb vágytörekvéseknek. Tehát az elkövetett bűncselekmény és az arra kapott büntetés enyhíti azt a tudattalan büntudatot, melyet ősbibb antiszociális vágyak – például ödipális apagyilkosságra irányuló elfojtott impulzusok – váltanak ki.

A hasonlóságok mellett azonban különbségek is megfigyelhetők. Dukes a berlini Karl Abraham egy esetén keresztül mutatja be, hogy a neurotikusokra jellemző

⁶ Részletesebben lásd Reik, 1961.

elkényeztetés helyett a bűnözőnél hogyan jelenik meg a gyermekkorban a szeretet nélkülözése, amelynek következtében a libidó a külvilágról visszavonva a saját személyre irányul (nárcizmus). Így alakul ki a képesség önmaga megszerettetésére (csábítás), ezt követően a bűnöző azzal áll bosszút a szeretetlen szülőfigurát helyettesítő aktuális személyen, hogy becsapja őt. Lelepleződése során ismét „kivettetik” a szeretetből, ami az eredeti trauma tudattalan megismérlésének tekinthető (ismérlési kényszer). A szeretethiány miatti düh, gyűlölet tulajdonképpen az egész társadalomra kivetül. A neurotikust és a kriminálist Dukés véleménye szerint voltaképpen a rombolási erők gyermekkorra jellemző túlsúlya jellemzi, ami a felnőttkori szeretés képességének a kialakulásával elvileg veszít az erejéből. A „régí kerékvágásokban” való megmaradás ismérve a visszaeső bűnözésben tetten érhető, előbb említett ismérlési kényszer erőteljes hatása. Ez a normális fejlődésben is jelen van, de később csak a tudattalan által befolyásolt lelki jelenségekben jelenik meg, például visszatérő álmokban, lelki megbetegedésekben. Tehát a kriminálisokra a romboló erők túlsúlya és ezek megnyilvánulásainak ismételtetése a jellemző. A bűnözést meghatározó tudattalan lelkiségnek egy másik jellegzetessége a már többször említett vallomás kényszere.

A kriminálpszichoanalízis eddig megtett útjának egyik legfontosabb következménye Dukés szerint az a felismerés, hogy mindannyian antiszociális ösztönlényként kezdjük életünket, s ez csak a fejlődés során módosul. Ezzel a pszichoanalízis konkrét tartalmat adott annak, amit a bűnügyi antropológia régóta hangsúlyozott, miszerint a bűnöző „infantilis”. Ezek és más felismerések fontos tanulsággal járnak a büntetési módok, az általános és a speciálprevenció szempontjából is, mert világossá teszik, hogy lélektani értelemben mi hasznos és mi kevésbé. A kriminálpszichoanalízis hozzájárult a beszámíthatósággal és a vétkeességgel kapcsolatos ítéletalkotás differenciálódásához is, akárcsak a felelősséggel kapcsolatos elgondolások fejlődéséhez. A pszichoanalízis felismerései nélkülözhetetlenek lesznek a nevelési elvek korrigálásában, amely eredményeket hozhat a megelőzésben is. A bűnözés megelőzése csak a lelki szabadság elnyerésével válik lehetővé, a speciálprevenció területén pedig olyan bűnügyi klinika létrehozása hozhat eredményt, ahol a lélekelemzési kriminálpedagógiai támogatás lehetségessé válik (ahogyan azt Aichhorn is kezdeményezte). Egy igazi javítóintézet csak ezen az alapon működhetne.

Dukés hangsúlyozza, hogy nagyon fontos lenne a bírák pszichológiai képzése is, és nagyon különösnek találja, hogy a lélektan ismerete nem kötelező a lélektanilag oly rejtélyes bűnesetekben ítélő bírák körében. A bírák önismerete azért fontos, mert az ember csak a saját bőrén megtapasztalva érti meg, hogy miért olyan fontos a tudattalan lelkiség, és csak így képes azt másoknál is méltányolni. Sokszor megfigyelhető, hogy a felettes én szigora járul hozzá az ösztönök kirobbanásához, ebből következően a társadalmi fegyelmezést végző szervek szigorúsága nem járul hozzá a bűncselekmények számának csökkenéséhez. Dukés szerint azonban pozitív útmutatásul szolgálhat Ferenczi politikai elgondolása egy „józan individuálszocialisztikus” irányról, amely az egyén boldogságát részesíti előnyben. Az ember általános és mérhetetlen érdeklődése a bűncselekmények iránt is mutatja, hogy milyen fontos lenne a kriminálpszichoanalitikus szempontok figyelembe vétele és gyakorlati érvényesítése. Szerencsére, írja zárásképpen Dukés, Aichhorn

közreműködésével ez számos egyetemen megvalósult már, de például a fiataikorúak bíróságán is tetten érhető.

Ferenczi kezdeményezéseit, majd Reik elméleti és Aichhorn gyakorlati munkásságát követően, illetve azokkal párhuzamosan Dukes Géza volt az, aki végzettségének köszönhetően egységes, jogtudományi szempontból is szakszerű diszciplínává igyekezett fejleszteni a kriminálpszichoanalízis bontakozó tudományát. Az ígéretes törekvéseknek, akárcsak a budapesti iskola működésének, a magyarországi és európai történelem hamarosan bekövetkező sötét időszaka vetett véget. Ferenczi meghalt, az iskola jelentős képviselői nyugatra menekültek. Dukes Gézát 1944-ben gyalogmenetben a náci Németországba hurcolták; nem lehet tudni, hogy útközben, vagy az egyik haláltáborban halt-e meg (Harmat, 1994).

Ferenczi gondolatainak hatása, kriminológiai munkásságának értékelése

Ferenczi Sándor rendkívül szerteágazó és újjító szellemű munkássága saját korában nagy hatást gyakorolt a pszichoanalízis és a pszichoterápia hazai és nemzetközi fejlődésére. Társadalmi kérdések iránti nyitottsága és gondolkodásának rugalmassága következtében elgondolásait képes volt érvényesíteni a pszichológia területén túl a szomatikus orvoslásban, a pedagógiában, a jogtudomány és a kriminológia területein is. Az ő nevéhez fűződik a kriminálpszichoanalízis, az a kezdeményezés, hogy a pszichoanalízis felismeréseit alkalmazzák a bűnelkövetők indítékainak megismerése és a bűnözők reszocializálása mellett a bűnüldözés szerveinek (pl. bírók) felkészítésében is. Ferenczi újjító törekvéseinek számos követője volt saját korában, így a kényszeres bűnelkövetést és a vallomáskényszert vizsgáló Theodor Reik, a pszichoanalízist a fiatalokkal foglalkozó kriminálpedagógiában hasznosító August Aichhorn, Magyarországon pedig a jogtudós és pszichoanalitikus Dukes Géza. Bár Ferenczi és követőinek elméletei korukban nagyon progresszívnek számítottak, a gyakorlati megvalósításnak valószínűleg számos buktatója lett volna. Ez a kérdéskör ugyanis annyira komplex, hogy a próbálkozást a túlszichologizálás és a megfelelő szakértelem hiánya minden bizonnyal tévútra vitték volna (vö. treatment-modell⁷).

Ferenczi viszonylag korai halála, valamint az európai pszichoanalízis náci általi szétverése nyomán a kriminálpszichoanalízis nem tudott teljes mértékben kibontakozni, nem jutott idő az elképzelések empirikus tesztelésére és a szélesebb körű társadalmi alkalmazás tapasztalatainak levonására. Magyarországon a második világháború után a pszichoanalízis illegalitásba kényszerült, német és angol nyelvterületeken Ferenczi hatása a pszichoszomatikus orvoslásban és a pszichoterápiában érvényesült inkább. Az Egyesült Államokban ugyan a pszichoanalízis nagy népszerűségnek örvendett az Európából kivándorolt pszichotudósok tevékenységének köszönhetően, de ez a hatás inkább a klinikum területén mutatkozott (Harmat, 1994). Ferenczi befolyása ugyan meghatározó volt egyes

⁷ A treatment-modell a második világháborút követő évtizedekben meghatározó koncepció volt a kriminológiában, és arra a feltételezésre épült, hogy a bűnözők rehabilitációját a medikális és a pszichoterápiás kezelések mintájára kell megszervezni. A motivációs tényezők problematikussága és az időkeretek határozatlansága miatt a modell hosszú távon kudarcot vallott (Borbíró, 2016).

pszichoanalitikus társadalomtudósok, például a Ferenczi rehabilitációjához jelentősen hozzájáruló Erich Fromm munkásságában (Fromm, 1991), ő azonban kriminálpszichológiai kutatásokat közvetlenül nem folytatott.

Ferenczi világszintű reneszánsza a '80-as évektől kezdődően figyelhető meg a pszichoanalízisben, a pszichoterápiában és a pszichológiai kutatásban (Csabai, 2006; Szummer, 2006). Egyrészt felfedezték, hogy kapcsolati szemléletű terápiás felfogása a modern pszichoterápiás törekvések megalapozásának tekinthető, másrészt a szintén a '80-as évektől kezdve fellendülő trauma-kutatások ugyancsak fontos előfutárt tisztelnek benne. A traumakutatás szorosan kapcsolódik a kriminológiában a viktimizáció témaköréhez, másrészt a háborús és emberiség elleni bűncselekmények témájához is.

Miközben a tehát a pszichopatológia és a pszichoterápia nem lehet meg azon pszichodinamikus koncepciók nélkül, amelyek fejlődésében Ferenczinek igen nagy szerepe volt, a kriminálpszichológia esetében ugyanez nem mondható el. A kortárs kriminológiai és kriminálpszichológiai kézikönyvekben – akárcsak a mainstream pszichológia egészében – a pszichoanalitikus megközelítésnek marginalizált szerep jut. A 900 oldalas *21st Century Criminology: A Reference Handbook* (ed. Miller, 2009) például alig egy oldalt szentel a pszichoanalitikus elméletnek, nem jut tovább Freud elméleteinek ismertetésénél, illetve részben érinti a témát a fiatalkori antiszociális személyiségfejlődés tárgyalásánál. Ez utóbbi esetében a szerzők felhívják a figyelmet Bowlby kötődéseméletének jelentőségére, ami az egyetlen utalás arra vonatkozóan, hogy a pszichoanalízis Freudot követően bármilyen – a kriminálpszichológiát is érintő – fejlődésen ment volna keresztül. A 699 oldalas *The Psychology of Criminal Conduct* (Andrews és Bonta, 2010) ennél jóval részletesebben tárgyalja a pszichoanalízist (84-111. oldal). Hosszú oldalakon át elemzi egyrészt a freudi strukturális személyiségelmélet nyomán kialakított tipológiai kísérleteket, másrészt azokat az empirikus igazolási törekvéseket, amelyek megmaradnak a pszichoanalízis pozitívista tudományosmennyhez leginkább igazodó verziójának, az ego-pszichológiának a keretein belül. Itt sem történik utalás arra vonatkozóan, hogy az elmúlt fél évszázadban az irányzat jelentősen elmozdult a kapcsolati irányba (tárgykapcsolat-elméletek, szelfpszichológia). Összességében a szerzők megjegyzi, hogy „a pszichoanalitikus megközelítés nagyrészt már csak történeti jelentőségű a pszichológián belül, bár nagyon is élő és aktuális az irodalomkritikában és a humaniorák területén” (i.m. 93.). Véleményünk szerint ez rendkívül sommás és a pszichoanalitikus gondolkodás lehetőségeit leszűkítő vélemény, ami megakadályozza azt, hogy az ezen a területen az elmúlt száz év során született eredmények elnyerjék méltó helyüket a tudományterületen belül. Ezért rendkívül fontos volna, hogy Ferenczi életművének integráns részét képező kriminológiai írásai is ismertté váljanak, ezáltal még pontosabb képet nyerhessünk munkásságának komplexitásáról és jelentőségéről. Az ő és követőinek munkásságára épülő értékes koncepciók messzemenőkéig gazdagíthatnák az emberrel kapcsolatos tudásunkat ezen a társadalom egésze számára fontos és meghatározó területen is.

Felhasznált irodalom

- Aichhorn, A.** (1925). *Wayward Youth*. New York: The Viking Press, 1965.
- Andrews, D. A. – Bonta, J.** (2010). *The Psychology of Criminal Conduct*. New York: LexisNexis.
- Borbíró A.** (2016). A kriminálpolitika. In: Borbíró A., Gönczöl K., Kerecsi K., Lévay M. (szerk.), *Kriminológia* (711-764). Budapest: Wolters Kluwer.
- Csabai M.** (2006). A „budapesti iskola” hatása a pszichoszomatikus szemlélet és az orvos-beteg kapcsolat fejlődésére. In: Erős F., Lénárd K., Bókay A. (szerk.), *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról* (335-352). Budapest: Thalassa Alapítvány.
- Domonkos A.** (2012). Kriminálpedagógiai és kriminálpszichológiai irányok a kriminológiában Magyarországon a XIX-XX. század fordulóján. *Miskolci Jogi Szemle*, 7(1): 12-20.
- Dukes G.** (1921). Pszichoanalitikus szempontok a vétkesség jogtanában. *Jogtudományi Közöny*, 56: 92-94., 102-103.
- Dukes G.** (1927). Egy új büntetőjogi elméletről. *Századunk*, 76-79.
- Dukes G.** (1933). A kriminálpszichoanalízis útja. In: Freud, S. et al.: *Lélekelemzési tanulmányok*. Budapest: Somló Béla Könyvkiadó/Párbeszéd Kiadó, 1993, 266-284.
- Erős F.** (2004). *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi-monográfia vázlat*. Budapest: József Könyvek.
- Erős F.** (2011). *Pszichoanalízis és forradalom*. Budapest: József Könyvek.
- Ferenczi S.** (1913). A pszichoanalízisről s annak jogi és társadalmi jelentőségéről. In: Uő, *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében* (158-174). Budapest: Magvető Kiadó, 1982.
- Ferenczi S.** (1928). A pszichoanalízis és a kriminalitás. In: Uő, *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében* (360-385). Budapest: Magvető Kiadó, 1982.
- Ferenczi S.** (1932). Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek közt. In: Uő, *Technikai írások*. Budapest: Animula Kiadó, 2006, 101-112.
- Freud, S.** (1920). *A halálösztön és az életösztönök*. Budapest: Múzsák Kiadó. 1991.
- Freud, S.** (1912-13). Totem és tabu. In: Uő, *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások* (23-157). Budapest: Cserépfalvi, 1995.
- Fromm, E.** (1991). Pszichoanalízis – tudomány vagy párthűség? *Thalassa*, 1991, 1: 98-104.
- Görgényi I. – Zséger B.** (2016). Viktimológia és áldozatpolitika. In: Borbíró A., Gönczöl K., Kerecsi K., Lévay M. (szerk.), *Kriminológia* (844-867). Budapest: Wolters Kluwer.

- Harmat P.** (1994). *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Budapest: Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Miller, M. J.** (ed.) (2009). *21st Century Criminology: A Reference Handbook*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Reik, T.** (1961). *The Compulsion to Confess*. New York: Grove Press.
- Szabó J.** (2016). Biológiai és pszichológiai bűnözésmagyarázatok. In: Borbíró A., Gönczöl K., Kerezsi K., Lévay M. (szerk.), *Kriminológia* (78-104). Budapest: Wolters Kluwer.
- Szondi L.** (1987). *Káin, a törvénszegő – Mózes, a törvényalkotó*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Szumner, Cs.** (2006). Freud, Ferenczi és a trauma-elmélet reneszánsza. In: Erős F., Lénárd K., Bókay A. (szerk.), *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról* (281-304). Budapest: Thalassa Alapítvány.

* * *